

- Chantal Mouffe, *Dünyayı Politik Düşünmek Agonistik Siyaset*, (Çev: Murat Bozluolcay), İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, 166 s.

Değerlendiren: Murat- Mufit Aliu*

Radikal demokrasinin kurucu düşünürlerinden biri olarak bilinen Chantal Mouffe, bütün eserlerinde¹ temel olarak demokratik siyasetin doğasını ve imkânlarını tartışmaktadır. Aslında Mouffe'un bütün eserlerinde "agonistik" siyaset merkezi bir konumdadır ve temel tezi "siyasal"ın vazgeçilmezi antagonizmaları agonizmalara nasıl dönüştürebileceğidir. Liberal ve müzakereci demokratların aksine Mouffe, antagonizmaları siyasalın kurucu öğeleri olarak görür ve ona göre siyasal antagonizmalardan arındırılmaz. Mouffe bu noktada açık bir şekilde Schmittyen bir diyalektik tavır/ikili karşıtlık (binary opposition) sergilemektedir. Ancak Schmitt'in "dost-düşman" ayrımıyla ortaya koyduğu siyasala özgü ayırmadan farklı olarak Mouffe, çoğulculuğu demokratik siyasetin kurucu öğelerinden birisi haline getirmekte ve bu ayrımı hasımlıktan ziyade rekabet temelinde tanımlamaktadır.

Mouffe'un *Dünyayı Politik Düşünmek Agonistik Siyaset* kitabı, başlıktan da anlaşılacağı üzere agonistik siyaseti kavramsallaştırma çabasıdır. Kitap altı bölümden oluşmakta ve daha önce yayımlanan makalelerin derlemesidir. Bölümler sol siyasete katkı olarak yazılmış ve hepsi radikal demokrasi projesinin nasıl olması gerektiğini ve gerçekleşebileceğini anlatmaktadırlar.

Kitabın birinci bölümü liberal siyaseti eleştirerek "agonistik" kavramını tanımlamaktadır. Mouffe'un agonistik dediği demokratik siyaset tarzını anlayabilmemiz için, onun "siyasal" ve "siyaset" kavramları arasında yapmış olduğu ayrıma bakmakta fayda vardır. Ona göre *siyasal*, çeşitli toplumsal ilişkilerde değişik biçimlerde karşımıza çıkabilen antagonizma boyutuyken "siyaset", "siyasal" boyutunun etkisi altında olduğu için her zaman çelişkili koşullarda belirli bir düzen kurmayı ve insanların beraber yaşamasını örgütlemeyi hedefleyen pratik, söylem ve kurumların bütünü anlamına geliyor (Mouffe, 2015: 23). Bu anlamda Mouffe, liberal kuramın, "siyasal" antagonistik boyutundan arındırmasının siyaseti uygun bir şekilde tasvir edememesinin nedeni olduğunu söylemektedir. Liberallerin antagonizmasız siyaset anlayışı aslında "siyasal" olanı ortadan kaldırmaktadır. Bunun yanı sıra, liberal düşününün "siyasal"a kör olmasının bir başka nedeni ise kolektif kimlikleri tanımamasıdır. Liberaller bireycilik ilkesinden hareket ederek kimlikleri siyaset alanından dışlamaktadır. Oysa Mouffe, kolektif kimlikleri siyasalın kurucu öğesi olarak görmektedir. Bu anlamda "siyasal" antagonistik ve kolektif kimlikler kurucu öğeyken ister istemez "biz-onlar" ilişkisi ortaya

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü. DOI: dx.doi.org/10.12658/human.society.6.12.D0133

1 Chantal Mouffe'un türkçe çevirilmiş eserleri: *Siyasal Üzerine*, (Çev: Mehmet Ratip), İstanbul, İletişim Yayınları, *Dünyayı Politik Düşünmek, Agonistik Siyaset*, (Çev: Murat Bozluolcay), İstanbul, İletişim Yayınları, *Demokratik Paradoks*, (A. Cevdet Aşkın), Ankara, Epos Yayınları, *Siyasetin Dönüşü*, (Ali Çolak), Ankara, Epos Yayınları, (Ernesto Laclau ile Beraber) *Hegemonya ve Sosyalist Strateji Radikal Demokratik Bir Politikaya Doğru*, (Ahmet Kardam), İstanbul, İletişim Yayınları .

çıkmaktadır. Bu ilişki Schmitt'in "dost-düşman" ilişkisi anlamına gelmez fakat belli şartlarda "biz-onlar" ilişkisinin "dost-düşman" ilişkisine dönüşebilme durumu vardır.

Mouffe'un agonistik siyaseti tam da bu ilişkilerin dost-düşman ilişkilerine dönüşmesini engellemesinde yatmaktadır. Yani agonistik siyaset, hiç kimseyi dışlamadan bir konsensüse varmayı amaçlamaktadır. Zira çatışma demokratik siyasetin vazgeçilmez bir parçasıdır ve böyleyken sormamız gereken soru şudur: Siyasetin kurucu bir özelliği olan biz-onlar ayrımının aynı zamanda çoğulculuğun da tanınmasına izin verecek bir şekilde nasıl kurulabileceğidir? Mouffe'a göre çatışmaların meşru bir hale gelebilmesi antagonizmayı agonizmaya dönüştürmekle mümkün olur. Yani burada önemli olan çatışmanın "antagonizma" (düşmanlar arasındaki mücadele) değil, bir "agonizma" (muhalifler arasındaki mücadele) biçimini almasıdır (Mouffe, 2015: 27). Antagonizma iki tarafın herhangi bir ortak zemin paylaşmayan düşman oldukları bir "biz-onlar" ilişkisiyken; agonizma çatışan tarafların, çatışmanın rasyonel bir çözümü olmadığını kabul etmelerinin yanı sıra karşılıklı olarak muhaliflerin meşruiyetini tanıdıkları bir "biz-onlar" ilişkisidir (Mouffe, 2015: 28). Yani muhalifler arasındaki çatışmalar demokratik siyaseti oluştururlar. Burada Mouffe liberal düşüncesinin konsensüse yaptığı aşırı vurguyu eleştirmektedir. Mouffe için konsensüs önemlidir fakat ona her zaman muhalefet eşlik etmelidir. Mouffe'a göre, işin özü, demokratik politikanın amacı antagonizmaların agonizmalara dönüştürülmesidir (Mouffe, 2015a: 107).

Mouffe kitabın ikinci bölümünde liberal demokrasinin önerdiği tek kutuplu dünya sistemini eleştirir ve bunun yerine agonistik çok kutuplu bir dünya sistemi savunur. Son dönemde birçok liberal kuramcının dünya sistemi söz konusu olduğunda kozmopolit bir dünya sistemi önerdiğini ve Kant'ın evrensel ilkesinden hareketle dünyayı tek tip bir sistem empoze etme eğiliminde olduklarını belirtmektedir. Çünkü Mouffe, siyasal antagonistik boyutuyla ele alınan dünyanın bir *universe* değil, *pluri verse* anlamına geldiğini kabul eder. Mouffe'a göre teorilerin en büyük eksiği yine siyasalın antagonistik boyutunu görmezden gelmeleridir. Bu bağlamda Mouffe'un dikkat çektiği bir diğer nokta ise çoğulculuğun, kozmopolitler veya kozmopolitanların söyleminde yer aldığı halde bunun antagonizmasız bir çoğulculuk olduğudur. Zira onlar Batı'nın siyasal, hukuksal ve kültürel modeline bütün dünyayı uydurarak muhalif veya alternatifleri ortadan kaldırmaktadırlar.

Mouffe her siyasi sistemi hegemonik bulduğu için çareyi hegemonyalarının çoğullaştırmasında bulmaktadır. Yani dünyayı bir bütün olarak savunmayı bırakıp bütün farklılıkları kabul ederek çok-kutuplu bir dünyanın kurulmasını savunmamız gerektiğini belirtmektedir. Mouffe'un deyimiyle, "merkezî bir otoriteye ihtiyaç duymaksızın çeşitli ekonomik ve siyasi modellere göre örgütlenmiş bölgesel kutupların çokluğunun kabul edilmesi" dünyayı "agonistik" kılacaktır (Mouffe, 2015: 42). Mouffe'un burada sözünü ettiği şey farklı demokrasi anlayışlarının bir ortak alanda çatışmasıyla farklılıklar temelinde bir dünya sistemi mümkündür.

Mouffe yine ikinci bölümde "dünyadaki toplumların kültürel farklılıklarına dayanarak ne Batılı ne de; seküler bir demokrasinin mümkün olup olmadığı" sorusuna cevap vermeye çalışır. Bu bağlamda Mouffe; Charles Taylor, S. N. Eisenstad, Peter Wagner'in "çoklu modernite" yaklaşımlarını benimseyerek modernitenin açıklığına inanır. Bu anlamda sekülerleşmeyi demokrasinin olmazsa olmazı olarak kabul etmez. Bunun için Amerikalıları örnek almakta-

dır. Amerika demokratik bir ülke olmasına rağmen Amerikalılar dini törenleri büyük ölçüde gerçekleştirmektedir. Bu anlamda Mouffe'a göre demokrasiyi İslamcılık, Konfüçyüsçülük ve Taoizm'le uzlaştırmak da mümkündür. Elbette Mouffe Konfüçyüsçülük ve Taoizm'in ahiret inancına sahip olmayan ve bu anlamda özünde dünyevî öğretiler olduğunun farkındadır. Sonuç olarak Mouffe bu konuları çok karmaşık bulduğu için amacı son sözü söylemek değil, liberal demokrasinin tektipleştirme ve homojenleştirme projesini eleştirmektir.

Üçüncü bölümde Avrupa Birliği'nin (AB) bugün karşılaştığı sorunları ve geleceğini tartışmaktadır. Mouffe, AB'nin ulus-üstü bir yapı olmasına ve post-ulusal bir kimlik yaratmaya çabalamasına rağmen, AB üyesi ülkelerde ulusal kimliklerin güçlenme eğiliminde olduğunu söylemektedir. Milli kimliklerin öne çıkması ve bu kimlikler biz-onlar şeklinde inşa edilmesi, AB'nin varlığını tehlikeye atmaktadır. Dolayısıyla Mouffe için önemli olan bu kimliklerin biz-onlar ilişkisine dayandıkları için düşmanca olmamasının nasıl sağlayabileceğimizdir. Bunun için Jean Monnet'i ve Robert Schuman'ı örnek vermektedir. Zira ikisinin de birlik fikriyle amaçladığı Fransa ile Almanya arasındaki anatagonizmaları engelleyebilecek bir kurum veya bir yapının inşa edilmesidir. Fakat "biz-onlar" ilişkisini inkâr ederek değil, tam aksine herkes "biz"ini koruyarak bu yapıya tabi olmaktadır. Bu ise Mouffe için agonistik siyasetin kendisidir. Öte yandan milli kimlikleri ortadan kaldırmayı denemek ve ulus-üstü "biz" yaratma çabaları, çeşitliliği yok edip çoğulculuğu ortadan kaldırarak demokratik olmayan bir yapı meydana getirmektedir.

Mouffe aynı zamanda "AB'nin bir ulus-devletler federasyonu olarak mı yoksa bir bölgeler federasyonu olarak mı" düşünülmesi gerektiği sorusunu sorar. "*Karşı çıktığım şey şudur: Avrupa Birliği, egemenliğin taşıyıcısı ve demokrasinin hayata geçirildiği merkezi alan olma özelliklerini taşıyacak, Avrupa düzeyinde, homojen bir demos yaratmaya çabalamalı*" (Mouffe, 2015: 70) şeklinde cevaplar. Bu bağlamda Mouffe, Massimo Cacciari'nin AB üzerine olan projesini destekler. Cacciari, AB'nin federalizmi söz konusu olduğunda "tepeden federalizm" yerine "tabandan federalizm" önermektedir. Tabandan federalizmden kastı, farklı bölge ve şehirlerin kimliklerini izole edip birbirlerinden ayırmak için değil, bu bölge ve şehirlerin aralarında gerçekleşecek mübadele ilişkileri temelinde algılanan ve örgütlenen otonomi koşullarını yaratmaktır (Mouffe, 2015: 72). Cacciar'in söz ettiği şey farklı kolektif kimliklerin (bölgesel veya yerel) tanınması ve özgürleşmesidir. Sonuç olarak Mouffe için agonistik bir AB, insanlara, ulusal veya bölgesel bağlılıklarından vazgeçmeden demokratik haklarını gerçekleştirebilecekleri çeşitli *demos*'lere katılma imkânı sağlayan bir yapı olmalıdır (Mouffe, 2015: 73).

Üçüncü bölümün son kısmında Mouffe, neo-liberalizmin AB üzerine kurmuş olduğu hegemonyayı eleştirmektedir. Ona göre solcular ve genel olarak sola yakın hareketler neo-liberalizmin AB üzerine kurduğu hegemonyadan rahatsızdırlar. Bunun sonucunda ise AB çerçevesi bir alternatif üretmenin mümkün olabileceğine kuşkuyla yaklaşmaya başladılar. AB yine bu çevreler tarafından, neo-liberal ve dönüştürülmez bir proje olarak algılanmaktadır. Dolayısıyla AB git gide solcu çevreler tarafından eleştirilmektedir (Mouffe, 2015: 78). Bu bağlamda AB, bir nevi meşruiyet ve demokrasi krizindedir. Mouffe'a göre AB'ye karşı duyulan memnuniyetsizliğin temelinde Avrupa yurttaşları arasında güçlü bir özdeşleşmeyi besleyecek siyasal tutkularını demokratik bir yönde harekete geçirebilecek, bu yurttaşlara

bir amaç sağlayabilecek bir projenin eksikliği ortadadır. Mouffe, bu düşünce ile AB'nin yurttaşlardan değil tüketicilerden oluştuğu eleştirisini de eşzamanlı dillendirmektedir. Burada değinilmesi gereken önemli nokta ise AB'nin temellerinin ortak piyasa yaratma düşüncesi çerçevesinde atılmasıdır. AB'nin ortak bir piyasa etrafında şekillenmesi ve hiçbir zaman müşterek bir Avrupa iradesi yaratamaması, neo-liberal modelinin krizde olduğunun bir göstergesi olarak algılanmalıdır ancak neo-liberal modele karşı bir alternatif model henüz geliştirilmemiştir. Bundan dolayı Mouffe sol düşünceyi de eleştirmektedir. Zira sol düşüncesinin 1990'lardan sonra neo-liberalizmin hegemonyasını kabul etmesi ve neo-liberal küreselleşmeden başka bir çare görmemesi büyük bir hatadır. Sonuç olarak Mouffe *pluri-verse* ilkesinden hareket ederek AB'ye dünyanın birleştirmesinde öncü bir görev yüklemek yerine, onu çok-kutuplu dünyada bölgesel bir kutup olarak hayal etmektedir.

Mouffe, dördüncü bölümde günümüzün radikal siyasetini tartışarak Hardt ve Negri'nin ve diğer kuramcılarının "kurumlardan geri çekilme" stratejisini eleştirmekte ve bunun yerine "kurumlarla yüzleşme" stratejisini savunmaktadır. Hardt ve Negri'nin *İmparatorluk ve Çokluk* kitaplarında ortaya koydukları düşünce, günümüzün radikal siyasetini savunmakta ve bunu solun alternatifi olarak gösterme eğilimindedir. Hardt ve Negri'nin temel tezi, küreselleşme nedeniyle dünyada bütün alanlarda radikal dönüşümler meydana gelmiş ve bu dönüşümlere karşı bir alternatif üretmeye çalışılmaktadır. Bu dönüşümlerin sonucu olarak yeni yönetim biçimi, egemenlik anlayışı ve iktidar biçimi vs. ortaya çıkmıştır. Bütün bunlar ise İmparatorluğunu oluşturmaktadırlar. Hardt ve Negri'nin ortaya koydukları İmparatorluk'a karşı Çokluk kavramı ise "İmparatorluğun içinden geçip öteki tarafından çıkmaktır." (M. Hardt & A. Negri, 2015: 220). İmparatorluğa meydan okuma ancak küresel düşünerek ve böyle davranarak mümkündür. Çokluk ise İmparatorluk'un karşıtıdır. Bu bağlamda Hardt ve Negri'nin temel tezi İmparatorluk'u yıkıp "Mutlak Demokrasi"yi kurmak olduğundan Mouffe'a göre. Çokluk'a mesiyani bir görev atfetmektedirler. Ancak Mouffe kuramı iki açıdan eleştirmektedir. Birincisi, çokluk mutlak demokrasiyi yaratıyorsa o zaman antagonizmlar ortadan kalkar. Antagonizma yok ise siyasetten söz edemeyiz. Mouffe'un Hardt ve Negri'ye yönelttiği ikinci eleştirisi ise Karşı-İmparatorluk üzerinden bir sorunsallaştırmayı derinleştirememeleridir. Zira Hardt ve Negri, İmparatorluğa karşı bir Karşı-İmparatorluğun ya da çokluğun nasıl oluşturulacağı hususunda yeterli çözümlenmede bulunmazlar. Mouffe'un kendi deyişyle: "Temel sorunlardan biri, hareketin farklı bileşenleri arasında ne tür bir ilişki kurulacağıyla ilgilidir. Sıkça belirtildiği üzere, küreselleşme karşıtı hareket oldukça heterojen bir harekettir ve çeşitlilik, şüphesiz büyük bir güç kaynağı olsa da aynı zamanda büyük sorunlara da yol açabilir. Hardt ve Negri farklı mücadelelerin siyasal eklemlemeleri meselesine değinmezler" (Mouffe: 2013: 130).

Beşinci bölümde Mouffe, agonistik siyaseti ve sanat pratiklerini tartışmaktadır. Adorno ve Horkheimer'in "Kültür Endüstrisi" kavramı, üretimin aynı zamanda kültürü de meta haline getirmesini ve bunun da sonucu olarak sanat ve kültür üretiminin kapitalizmi yeniden ürettiğini anlatmaktadır. Bu bağlamda sadece tüketiciler değil, üreticiler de medya ve eğlence şirketlerinin yönettiği kültür endüstrisinin mahkûmlarıdır (Mouffe, 2015: 106).

Mouffe'ye göre bugün yapılması gereken, sanatsal mücadele alanlarının genişletilmesidir. Mouffe, sanatçıların kapitalizmin topyekün toplumsal seferberlik programına karşı çıkmak

amacıyla, geleneksel kurumların dışında, farklı toplumsal mekânlarda çalışmaları gerektiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda Mouffe, sanat ve kültür pratiklerinin, kapitalist yeniden üretim için gerekli olan toplumsal imgelemi zayıflatabilecek direniş imkânları sağlayabileceğine inanmaktadır. Mouffe, sanatsal direniş biçimlerinin siyasi potansiyellerini anlayabilmemiz için onları, karşı-hegemonik mücadeleler bağlamında gerçekleşen agonistik mücadeleler olarak düşünmemiz gerektiğini belirtmektedir (Mouffe, 2015: 108).

Mouffe, kültürel ve sanat pratiklerinin neo-liberal hegemonyaya karşı-hegemonik mücadelede önemli olduğunu söylemektedir. Bu bağlamda *eleştirel sanat biçimleri* kavramını ortaya koyan Mouffe için önemli olan sanat pratiklerinin hakim hegemonyalarını tahrip etmeye nasıl katkıda bulunabileceği ve bizim buna odaklanmamız gerektiğidir. Bunu başarabilmek için de eleştirel sanat pratiklerinin kamusal mekânlardaki işlevini mercek altında almayı (Mouffe, 2015: 108) öğütleyen Mouffe'un söz ettiği tek bir mekân değil, birçok söylemsel düzlem ve kamusal mekândır. Kamusal mekân söz konusu olduğunda Mouffe agonistik kamusal mekânından söz eder. Genel görüş göre kamusal mekân, konsensüs yaratılmaya çalışan bir zemini oluşturmaktadır. Ancak agonistik yaklaşımda kamusal mekân, çatışan görüşlerin herhangi bir nihai çözüme ulaşmaksızın çarpıştığı mekâna denk gelmektedir. Agonistik kamusal mekânların yaratılmasına çabalayanlar ile amacı konsensüs yaratmak onlar arasında, eleştirel sanatın ne olduğunda dair bir ayrım olacağı için kamusal mekânların kurgulanışının, sanat ve kültür pratikleri için önemli sonuçları olacaktır. Mouffe'a göre agonistik yaklaşım, eleştirel sanatın mevcut post-siyasal düzeninin alternatiflerini çeşitli sanat pratikleriyle görünür kılabileceğini dile getirir. Mouffe eleştirel sanatın, mevcut hegemonya çerçevesinde veya egemen ideoloji çerçevesinde susturulmuş seslere işaret ederek egemen konsensüsün görünmez kıldığı ve muğlaklaştırdığı şeyleri görünür kıldığı için eleştirel olduğunu belirtmektedir (Mouffe, 2015: 112).

Altıncı bölümde Mouffe, 2008'den bu yana meydana gelen yeni toplumsal ve siyasi hareketleri ele almaktadır. Mouffe İspanya'da *Indignados* çadırları, Şili'de öğrenci hareketleri, *Indignados*'un Yunan versiyonu olan *Aganaktismenoi* ile Avrupa ve Kuzey Amerika'da meydana gelen çeşitli Occupy hareketlerini yeni bir tür aktivizm olarak ele alır. Bütün bunları neo-liberal hegemonyanın karşıtı hareketler biçiminde değerlendirmektedir. Mouffe'a göre farklı literatürlere baktığımızda bütün bu hareketler çeşitli entelektüel çevreler tarafından farklı bir şekilde yorumlanırlar. Örneğin *exodus* yaklaşımından etkilenen kuramcılar bu hareketleri, geleneksel kurumların dışında yeni toplumsal ilişki biçimleri inşa eden *Çokluk*'ün gücünün ifadesi olarak yorumlamışlardır. *Exodus* tarafları bu hareketleri *yataycı* ve *presentist* yapıya sahip yeni demokratik pratiklerin ortaya çıktığını belirtmektedirler. Bu anlamda bu hareketler post-fordist dönemin güvencesiz işçileri tarafından gerçekleştirilen yeni bir tür hareket olarak görülmüşler ve *mutlak demokrasinin* bir denemesi olarak görülen, temsili demokrasinin karşıtı olarak yorumladılar (Mouffe, 2015: 131).

Mouffe, bu hareketleri birçok liberal kuramcıdan farklı olarak post-demokratik vizyonunun bir sonucu olarak görmekte ve bu hareketlere farklı bir şekilde yaklaşmaktadır. Ona göre bu hareketlerin meydana gelmesi demokrasi krizinin bir sonucudur. Sadece bunlar değil, Mouffe aynı zamanda Avrupa'da sağcı popülist hareketleri post demokratik toplumun bir sonucu olarak görür. Bu anlamda eğer bu kadar insan -sadece gençler arasından değil tüm

toplumdan, sokaklara dökülüyorsa- bunun nedeni, geleneksel siyasi partilere güvenlerini kaybetmiş olmaları ve geleneksel siyasal kanallar aracılığıyla seslerini duyuramayacaklarını hissetmeleridir. Bunların tek amacı karar mekanizmalarında seslerini duyulmaları ve daha iyi bir şekilde temsil edilmeleridir (Mouffe, 2015: 140). Mesela *Syriza*'nın amacı liberal kurumları ortadan kaldırmak değil, onları halk taleplerinin ifade edebileceği bir araç haline dönüştürmektir. Mouffe, bu hareketlerin amacının liberal kurumların gözden çıkarılmasını değil, bu kurumları radikalleştirmeye çalıştıklarını amaçladıklarını iddia etmektedir. Bunu söylerken Mouffe, aynı zamanda bu hareketlerin sadece ekonomik nedenlerden meydana geldiklerini iddia edenlere de karşı çıkmaktadır. Zira Mouffe bu hareketleri sadece bir takım ekonomik isteklere veya sadece işsizliğe karşı meydana gelmediğini iddia etmektedir.

Sonuç olarak Mouffe bu kitapta agonistik bir siyaset biçimi için çağrı yapıyor. Toplumda var olan bütün farklılıklar, farklı kimlikler birbiriyle çatışacak ortak bir mekân oluşturmaktadır ve bu ortak çatışma aslında agonistik demokratik siyasetin bir ifadesi olacaktır. Mouffe agonistik modelini hem liberal demokratların, antagonizmasız (çatışmasız) siyaset modeline hem de neo-liberalizmin hegemonyasını kabul eden bazı sol çevrelere karşı ortaya koymuştur.

Kaynakça

- Chantal, M. (2013). *Siyasal Üzerine*. Mehmet Ratip (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Chantal, M. (2015). *Dünyayı Politik Düşünmek, Angonistik Siyaset*. Murat Bozluolcay (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Chantal, M. (2015). *Demokratik Paradoks*. Cevdet Aşkın (Çev.). Ankara:Epos Yayınları.
- Hardt, M ve Negri, A. (2015). *İmparatorluk*. Abdullah Yılmaz (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.